

הרב איתם הנקין הי"ד

דרכו של רי"מ עפשטיין בעל 'ערוך השולחן' בין הציונות והציונים*

- א. יחסו של הרי"מ עפשטיין לישוב הארץ
- ב. הציונות בתוככי נובהרדוק
- ג. פרשת המכתב הפומבי נגד הציונות
- ד. יחסים אישיים עם דמויות ציוניות

א. יחסו של הרי"מ עפשטיין לישוב הארץ

במהלך הדור בו פעל הרי"מ עפשטיין, במחצית השניה של המאה ה-19, החלה להתפתח ביהדות אירופה - בעיקר במזרחה - מגמה שקראה לחידוש ורענון היחס כלפי ארץ ישראל. מגמה זו, אשר על שורותיה נמנו רבנים, אידיאלוגים ועסקני ציבור, חתרה לראות בארץ ישראל וביישובה בהיקף נרחב פתרון ויעד ריאלי ליהודי העולם, אם במישור התיאולוגי של מצוות יישוב ארץ ישראל וקיבוץ הגלויות, ואם במונח הלאומי של קיום טריטוריאלי אוטונומי¹. שלב זה מסומל, בין השאר, בדמותו של ר' צבי הירש קלישר, שהדפיס בעיר ליק שבפרוסיה (היום היא נקראת Elk, צפון מזרח פולין) בשנת תרכ"ב (1862) את ספרו 'דרישת ציון', ובשנה שלאחריה התפלמס ודן עם רבנים שונים אודות תכני ספרו מעל דפי כתב-העת 'הלבנון'². בהמשך, התרחב היקף העניין והעיסוק בנושא ארץ ישראל לקהלים רחבים יותר במרכז ומזרח אירופה, והחלו להיוסד באופן ספונטני אגודות רבות שהקדישו את עצמן לנושא, במסגרת

* מאמר נוסף מעזבונו של הרב איתם הי"ד. הוספתי תיקונים קלים פה ושם, כפי שעשיתי למאמרו בחייו, תיקונים שהוא קיבל בדרך כלל בהסכמה גמורה. אני מודה לרב ולרבנית הנקין ולרב אליעזר ברודט על מסירת המאמר למערכת 'המעין' לצורך הדפסתו, לעילוי נשמת הרב איתם שמעון ורעייתו נעמה הי"ד. תנצב"ה.

1 הרקע לפעילות זו הוא, בין השאר, ראשית התגבשותה של הלאומיות היהודית המודרנית מחד, והחרפת "הבעיה היהודית" של הישיבה בין האומות מאידך. ראו: יעקב כץ, "התנועה הלאומית היהודית - ניתוח סוציולוגי", בתפוצות הגולה כרך יב גיליון 1-2 (52-53), 'ירושלים תש"ל, עמ' 20-9; שמואל אטינגר, "ייחודה של התנועה הלאומית היהודית", בתוך: ב"צ יהושע וא' קידר (עורכים), אידיאלוגיה ומדיניות ציונית, ירושלים תשל"ח, עמ' 20-9.

2 ראו מבואותיו של ישראל קלוזנר לספר הכתבים הציוניים של הרב צבי קאלישר, ירושלים תש"ז, כרך א, ולספרו של הרב קלישר דרישת ציון, מהדורת מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"ד; וכן: ידידיה אסף, ראשית התגבשותה של אורתודוקסיה לאומית במאה ה-19, רמת גן תשס"ב; שלמון, אם תעירו ואם תעוררו עמ' 58-64.

מה שידוע כתנועת "חיבת ציון". בתחילת שנת תרמ"ה (נובמבר 1884), בוועידה המפורסמת שהתקיימה עיירה קטוביץ שבשלזיה (Katowice, כיום בפולין), הוקמה הנהגה מאוחדת לרוב האגודות הללו תחת השם "חובבי ציון"; ועידה זו היתה אחת הפעמים הראשונות שבה נקבצו תחת קורת גג אחת הן רבנים ידועים (דוגמת רבי דוד פרידמן מקרלין ורבי שמואל מוהליבר) והן חילונים ומשכילים מודרניים (דוגמת יהודה ליב פינסקר ומשה ליב לילנבלום), וסיכמו על פעילות משותפת למען יישוב ארץ ישראל. בשנים הבאות עסקה תנועת "חובבי ציון", בין השאר, בארגון וסיוע לפעילות ההתיישבותית בארץ שכונתה לימים "העליה הראשונה"³.

אחת מן הדמויות הרבניות הבולטות שפעלו במסגרת "חובבי ציון", היה ר' נפתלי צבי יהודה ברלין - הנצי"ב מוולוז'ין; מעורבותו בתנועה הפכה לרשמית כשנתמנה באלול תרמ"ז (1887), בוועידת דרוזגניק, לאחד משלושת "הגבאים היועצים" של התנועה, האמורים לפקח על פעילותה, בפרט מן הזווית האורתודוקסית. פעילותו של הנצי"ב בתנועת "חובבי ציון" היתה אינטנסיבית למדי⁴, כפי שמעידים עשרות רבות של מכתבים שנשמרו ממנו בנושא זה, רבים מהם במסגרת תכתובת עם י"ל פינסקר ושאר ראשי הנהלת "חובבי ציון"⁵.

3 ראו: ישראל קלויזנר, מקאטוביץ עד באזל כרך א, ירושלים תשכ"ב; וכן: שמואל אטינגר וישראל ברטל, "שורשי היישוב החדש בארץ ישראל", בתוך: מ' אליאב (עורך), ספר העליה הראשונה כרך א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 24-1.

4 ראו: יצחק ריבקנד, הנצי"ב ויחוסו לחיבת ציון, לודז' תרע"ט. זהו מחקר ראשוני, שעבודתו ההיסטוריונית טובה אך הוא חסר תעודות ומקורות רבים. לעבודה מקיפה יותר, אך חד-צדדית, ראו סדרת מאמריו של ר' בצלאל לנדוי, "הנציב מוולוז'ין במערכה למען יישוב ארץ ישראל וקדושתה", בתוך: ניב המדרשיה כרך יא, תשל"ד, עמ' 277-251; המעין ניסן תשל"ד, שנה יד גיליון ג, עמ' 12-11; שם, תמוז תשל"ד, שנה יד גיליון ד, עמ' 45-27. עיקר המחקר והניתוח מצוי בשני המאמרים ב'המעין', ואילו ב'ניב המדרשיה' נמצא למעשה אוסף ציטוטים המסודרים בציר כרונולוגי ומושגי. למחקר משלים וביקורתי יותר, המגיב לדברי לנדוי, ראו: אלי קלינג, "יחסו של הנצי"ב מוולוז'ין לתנועת חיבת ציון", בתוך: חמדעת: שנתון מכללת חמדת הדרום, כרך ג, נתיבות תשס"א, עמ' 166-154, והמשכו שם, כרך ד, תשס"ג, עמ' 125-98. ראו גם מאמריו: "אתחלתא דגאולה במשנת הנצי"ב", שם, כרך ב, תשנ"ט, עמ' 114-104; "שיבת ציון במשנתו של הנצי"ב מוולוז'ין", ש' רו (עורך), קובץ הציונות הדתית: מאה שנות חינוך ציוני דתי (כרך ו), ירושלים תשס"ז, עמ' 31-17.

5 איגרות רבות נדפסו בידי אלטר דרויאנוב, כתבים לתולדות חיבת ציון וישוב ארץ ישראל; ראו במהדורה המעודכנת של שולמית לסקוב, תל אביב תשמ"ב-תשנ"ג, כרכים א-ז, במפתח האישים בערכו של הנצי"ב. איגרות נוספות נסמנו על ידי ר"ב לנדוי ברשימה שבסוף מאמרו ב'ניב המדרשיה'. כרך ראשון של אגרות הנצי"ב מוולוז'ין יצא לאור בבני ברק תשס"ג על ידי ר' יעקב קוסובסקי-שחור, המשתיך לציבור החרדי-ליטאי; כפי ששמעתי מהחוקר וההיסטוריון ר' יהושע מונדשיין ז"ל (על פי מידע שבידו), יציאתו לאור של כרך איגרות נוסף מעוכבת זה כמה שנים,

לאור זאת, עובדה מפתיעה - לכאורה - היא, שגיסו וחותרו וידידו הקרוב של הנצי"ב, הרי"מ עפשטיין, היה רחוק מליטול חלק כלשהו בפעילות תנועת "חובבי ציון" והדומות לה. כך מתאר רי"ל מיימון, שבתחילת היכרותו עם הרי"מ עפשטיין בשנת תרנ"ד (1894), "ואני בימים ההם כבר הייתי שקוע ראשי ורובי בתוך תנועת 'חבת ציון', ואם כי גיסו-חתנו הגאון הנצי"ב (זצ"ל), ריש מתיבתא דוולוז'ין, היה כרוך אחרי תנועה זו - היה הוא, רבי יחיאל מיכל עפשטיין, מתייחס אליה בקרירות גמורה. אחר כך, כשנוצרה הציונות ובתוכה גם המזרחי, היה הוא נחשב למתנגד לשניהם גם יחד".⁶

יחסו הצונן של הרי"מ עפשטיין כלפי "חובבי ציון", ולאחר מכן הציונות, בולט במיוחד לאור העובדה שרוב הסובבים אותו, בין במעגל הרחב של תושבי עירתו נובהרדוק ובין במעגל המצומצם של קרוביו ומכריו, נמנו על התומכים בתנועות הללו: בנו ר' ברוך עפשטיין⁷, נכדו ר' מאיר בר אילן, תלמידו ר' יהודה ליב מיימון, וכאמור לעיל גם גיסו-חתנו הנצי"ב. רוב הדמויות הללו (למעט ר"ב עפשטיין) לא הסתפקו באהדה בלבד, אלא נטלו חלק מעשי בפעילות "חובבי ציון" ו/או התנועה הציונית, ואף היו בין הפעילים האורתודוקסים הבולטים ביותר בתחום זה בקנה מידה כלל-יהודי. להלן נבקש אפוא להתחקות אחר המניעים לאותה "קרירות גמורה" של הרי"מ עפשטיין כלפי התנועה היהודית הלאומית ליישוב ארץ ישראל.

אמנם תעודות שונות מלמדות שיחסו של הרי"מ עפשטיין כלפי העניין הארצישראלי לא היה אדיש לחלוטין: הוא גילה לעיתים מעורבות פעילה בנושאים שונים הקשורים לארץ ישראל. אולם, כמעט בכל המקרים האלו מדובר בִּמְעוּרבוּת המתוחמת בגבולות הקלאסיים של הנושא, כפי שעוצבו במחצית הראשונה של המאה ה-19: העדפת אתרוגי ארץ ישראל על פני אתרוגים ממקומות אחרים, תמיכה במוסדות המסייעים לבני "היישוב הישן", וכן הלאה. כך, לדוגמא, הצטרף הרי"מ עפשטיין לר' דוד פרידמן מקרלין ורבנים נוספים שיצאו בשנת תרס"ב (1902) בקריאה שלא לפגוע במעמדה

בשל העובדה שרוב האיגרות הנותרות קשורות לענייני "חובבי ציון", וחלק ניכר מהן אינו הולם את התדמית וההשקפה המקובלות בציבור הנזכר בנוגע ל"גדולי ישראל" מן הדורות הקודמים.

6 שרי המאה חלק ו עמ' 83. ר"מ בר אילן מתאר זאת בצורה קצרה ומעורפלת, אפשר אף לומר - מכובסת: "לרעיון הציוני לא הסכים זקני בשלימות. בייחוד לא האמין באחרית הפוליטית של הציונות" (מוולוז'ין עד ירושלים עמ' 285).

7 אודות יחסו לציונות, ראו: תרשיש, רבי ברוך הלוי אפשטיין, עמ' 148-149. באשר למכתבים האנטי-ציוניים שיחסו לו על ידי חיים בלוך, דובב שפתי ישנים: דעת גדולי התורה נגד הציונות כרך א, ניו יורק תשי"ט, עמ' רט-רכו, ראו בספרו של שמואל וינגרטן, מכתבים מזוייפים נגד הציונות, ירושלים תשמ"ב (לתופעת חיים בלוך אני מקוה להקדיש מחקר נפרד [לא זכינו לו, חבל על דאבדין. כמה דיו נשאר בקולמוסו של רבי איתם! י"ק]).

של "קופת רבי מאיר בעל הנס" הירושלמית "בהיות ידוע לכל ישראל שמקור הכנסת לומדי עה"ק [=עיר הקודש] וכל היושב בְּשֵׁם חלקו מסויים מקופת רמב"ן שיסדו אבותינו ורבנותינו הקדושים מדור דור, ומבלעדי זאת מוט התמוטט כל הישוב ופור התפוררה לרסיסים"⁸. באופן דומה, הוא הצטרף בשנת השמיטה תרמ"ט לחיזוק קריאתם של רבני ירושלים להגביר את קצב הצדקה לעניי ארץ ישראל, וניסח כרוז עליו חתם לצד שניים מעמיתיו הרבנים בחבל מינסק שבליטא - ר' יום טוב הכהן ליפמן אב"ד מיר, ו"הגדול ממינסק" ר' ירוחם פרלמן: "חוב קדוש מוטל על כל איש מישראל לחזק מעמד הצדקות מאה"ק..."⁹.

כך גם במכתב ארוך משנת תרנ"ו (1896) שפורסם בעיתונות כחלק משלהי הפולמוס סביב אתרוגי האי קורפו¹⁰, התנסח הרי"מ עפשטיין במילים חדות כלפי מי שאיננו מחזיק בחיבת הארץ: "אותם המבכרים פרי בן השנואה על אתרוגי בן האהובה, קצר עטי אשר אתי לתאר שפלות נפשם [...] הנכון לאיש הישראלי לבלי לבכר פרי ארצנו הקדושה על פרי ארץ העמים? [...] ומה שונים דרכנו מדרכי רבותינו חכמי התלמוד, שלהי כתובות קי"ב א', דר' אבא מנשק כיפי דעכו ר' חייא מגנדר בעפרה, שנאמר 'כי רצו עבדיך את אבניה ואת עפרה יחוננו' - ואלו האנשים מגנדרים בעפרא דארץ אחרת, ומנשקים פירותיה, וישליכו פריה וטובה של ארץ הקדושה..."¹¹. עוד קודם לכן, במהלך הפולמוס הנזכר שהתחולל בשנת תרנ"א (1891), פעל הרי"מ

8 [חמו"ל], גבול עולם, ירושלים תשס"ג, עמ' 4-5, וכן כתבי הערוך השלחן סימן קג. מכתב נוסף באותו נושא, שלא נכלל ב'כתבי הערוך השלחן', פורסם לאחרונה בקובץ מוריה, שנה כט גיליון ג-ד, ירושלים, תמוז תשס"ח, עמ' עו: "...שקדושת המעות הם רק לבני אה"ק היושבים לפני ה', ואך למותר להאריך...".

9 בנימין קלוגר, מן המקור: הישוב הישן על לוח המודעות, כרך א, ירושלים תשל"ח, עמ' 14, וכן כתבי הערוך השלחן סימן קב. ראו גם שם, סימן קו, מכתב המלצה (ללא ציון שנה) שהעניק הרי"מ עפשטיין לאדם שנשלח למשימת גיוס כספים עבור לומדי תורה. הרי"מ עפשטיין כותב ש"מצב אחב"י בארצנו" קשה מאד "ואך אל נדיבי אחב"י בחו"ל עיניהם של הת"ח הרבים נשואות". למרות השימוש בביטויים הללו, אין וודאות שמדובר בשד"ר ארצישראלי (ולא, למשל, שליח של ישיבת נובהרדוק. ראו שם, סימנים עב-עה).

10 על כך ראו: שלמון, אם תעירו ואם תעוררו, עמ' 130-92; אליעזר רפאל מלאכי, פרקים בתולדות הישוב הישן, תל אביב תשל"א, עמ' 168-178.

11 המליץ ח אייר תרנ"ו (שנה 36 גיליון 80), עמ' 2-3, וכן כתבי הערוך השלחן סימן כ. מפרסם המכתב: יוסף בן ציון דימנט. משלימים זאת דברי הרי"מ עפשטיין בערוך השלחן, אורח חיים סימן תרמח סעיף כט: "ולכן כל איש מישראל אשר נגע יראת ד' בלבו, לא יקח רק [=אלא] אתרוגי ארץ ישראל. ואיך לא נבוש ולא נכלם בדבר מצוה שנוכל לקיימה מפרי ארצנו הקדושה, ליטול דווקא מארץ העמים? אוי לה לאותה בושה אוי לה לאותה כלימה. ועל זה נאמר 'וימאסו בארץ חמדה', ולכן יש לזוהר בזה מאד מאד".

עפשטיין נמרצות למניעת שיווקם של אתרוגי קורפו בנובהרדוק ולהעדפתם של אתרוגי ארץ ישראל¹².

לאותה קטגוריה של פעילות יש לשייך את מעורבותו הספוראדית של הרי"מ עפשטיין בהעברת כספי תרומות אל הועד האודסאי של חובבי ציון. כך דווח, לדוגמא, כי "במשתה חתונת יעקב ברלין בהגאון הנצי"ב זצ"ל, עב"ג חייה מאחאווער, בכ' חשון תר"ס במאהילוב", נאספו כ-16 רובל מקרובי המשפחה, ביניהם "אביו הזקן [=הסבא] של החתן הרה"ג יחיאל מיכל הלוי עפשטיין", וכן אחיו החורג של החתן ר' חיים ברלין (שהיה אז רב ביליזבטגראד [כיום: Kirovohrad שבאוקריינה]); סכום כסף זה נמסר "להמורשה בברעזין" - מורשה הועד האודסאי - לתמיכה ביישוב ארץ ישראל¹³. בניגוד למקרים הקודמים, הפעם מדובר במגע - עקיף אמנם - עם ארגון מודרני שהשפעת הגורמים המסורתיים עליו היתה מעטה אף יותר מאשר 'חובבי ציון' המקורית. אך מאחר שבסופו של דבר הופנו משאביו של ועד זה לתמיכה במושבות "העליה הראשונה", ושהיה מדובר בגוף החוקי היחיד ברוסיה שהורשה לעסוק בגיוס כספים ליישוב ארץ ישראל, היתה התרומה לו נוהג מקובל בקרב רוב שכבות יהודי רוסיה, בפרט לרגל שמחות משפחתיות למיניהן, וכפי שמומחש במדור הקבוע "נדבות ליישוב א"י" שפורסם ב'המליץ'¹⁴. על העובדה שתרומת כספים ליישוב הארץ דרך נציגי הועד האודסאי לא נחשבה כהבעת תמיכה אידיאולוגית בחובבי ציון תעיד העובדה שתרומה כזו נעשתה אפילו בשמחות המשפחתיות של ר' חיים סולובייצ'יק מבריסק, אחד הרבנים הבודדים ברוסיה שהתנגדותם לחובבי ציון היתה

12 ראו דיווחו של אברהם קלובאק: "גם אצלנו כרוזא קרוע בחיל מטעם האב"ד בפה [=הרי"מ עפשטיין], ביום ב' העבר בבית המדרש הגדול אחר תפלת שחרית, שאיסור חמור הוא לקנות אתרוגי קורפו, ו[יש] להשתמש תחתם בחג הסוכות הבע"ל באתרוגי ארץ ישראל" (המליץ כו אייר תרנ"א, שנה 31 גיליון 113, עמ' 6). מעט אחר כך כתב גם יצחק סובלסקי: "הודיעני החכם הרנ"צ געצאווי נ"י, כי בעירו נאוואראדאק הכריזו איסור על אתרוגי קורפו מטעם הרב יחי' בכל בתי כנסיות שבעיר" (הצפירה ר"ח סיוון תרנ"א [שנה 18 גיליון 116] עמ' 470).

13 המליץ ח' כסלו תר"ס (שנה 39 גיליון 237) עמ' 8. מי שמסר את הכסף למורשה בברזין היה קרוב לוודאי אחיו של החתן, ר' מאיר בר אילן, שבאותה תקופה התגורר בעיירה זו עם אמו ואביו החורג.

14 השו' ידיעה מאת מורשה הועד האודסאי בנובהרדוק, דוד גינצבורג, המספר כי "בעת שדרש הרב ניסענבוים נ"י בהיותו בפה בבית הרב מטעה"מ [=מטעם המלכות] אייזינבערג, נאסף ע"י נדבות ליא"י [=ליישוב א"י]...", והוא מונה שורה ארוכה של תורמים מתושבי העיירה; חלק מהם תרמו לא בעת אסיפתו של ניסנבוים אלא בהתרמת פדיון כפרות של יום הכיפורים תרס"א (המליץ יח כסלו תרס"א [שנה 40 גיליון 261], עמ' 4). ראו גם דיווחו של ר' יצחק ניסנבוים עצמו, שנתיים לפני כן, בו נמסרה רשימה של בתי הכנסת ובתי המדרש בנובהרדוק וסכומי הכסף שנאספו בהם למען יישוב ארץ ישראל ב"פדיון כפרות" של שנת תרנ"ט (1898), בטיפולו של רנ"צ גצוב ואנשים נוספים (המליץ ה' טבת תרנ"ט [שנה 38 גיליון 270] עמ' 8).

עובדה ידועה ברבים¹⁵.

אם כן, על כל פנים, אותה "קרירות גמורה" לא היה פירושה היעדר עניין בנעשה בארץ ישראל, והיא אף לא נבעה מהשקפה שאינה מעניקה חשיבות מיוחדת לארץ ישראל ויישובה המתחדש. סיבה מרכזית להימנעותו של הרי"מ עפשטיין מתמיכה ב"חובבי ציון" היתה כנראה מעורבותם הדומיננטית של פעילים "חופשים", שאינם שומרי תורה ומצוות, בהנהגת התנועה ובפעילותה. אודות משקלו של העניין נוכל ללמוד מאיגרת שכתב גיסו-חתנו הנצי"ב בתחילת תרמ"ח (1887), זמן קצר לאחר שהצטרף באופן רשמי להנהגת "חובבי ציון", ובה התייחס להתנגדותם של רבנים גדולים לתנועה זו ולעמדתו שלו בנושא:

"אכן ידעתי כי רבו המפריעים הענין, וגם יש בהם גדולי ישראל יצ", ויש טעמים להם שאין ראוי להשמיע; אמנם יש טעם נכון, באשר רואים שהעניין בכלל מתהלך ומתנהג ע"י אנשים שאין מהם תקוה שיוציאו מידם [דבר] מתוקן כ"צ [=כל צרכו], ואני ידעתי מזה, וגם הנני חושש לדבר, בכ"ז חשבתי כי טוב לעשות מצוה שלא כהוגן, משלא לעשות כלל, וכדאיאתא במנחות דמ"ח [=דף מ"ח] אומרים 'עמוד וחסא בשביל שתזכה באותו עניין'. ע"כ כאשר הפצירו בי בעלי האספה בדרווגעניק לקבל עלי שם גבאי [...] נעניתי לדבר, בחשבי אולי ימצא ידי לתקן בענין. ובעת נתחברתי לישב יחד את שני הגבאים הגאונים הנ"ל, אמרתי בפה מלא כי אם לא יעלה בידינו להנהיג הליכות העניין על דעתנו, אין לי להושיט אצבע בזה"¹⁶.

הנצי"ב אינו מציין מיהם אותם גדולי ישראל שמתנגדים לעניינה של חובבי ציון, אך מסתבר שגיסו הרי"מ עפשטיין, שהיה כידוע אחד מהם (אף כי לא באורח אקטיבי),

15 ראו המליץ א' סיון תרנ"ט (שנה 39 גיליון 95) עמ' 7, ברכה מאת ר' אבא ליב שפירא לקרוב משפחת-אשתו הר"ח מברסק לרגל חתונת בנו ר' ישראל גרשון, ובה נאמר "נתתי להמורשה שבפה" תרומה כנהוג. על התנגדותו של הר"ח מברסק לחובבי ציון ולציונות, ראו במאמרי: הנקין, "מכתב הרד"פ מקרלין ב'אור לישירים': סיכום וגילויים חדשים". [קיים בכתובים, לא נדפס עדיין. "ק"]

16 מכתב מ"ד תשרי תרמ"ח לר' אליעזר דון-יחיא אב"ד לוצין, נדפס על ידי ר"ב לנדוי בסוף מאמרו הנזכר ב'ניב המדרשיה (לעיל הע' 4). מכתב זה פורסם עוד בחיי הנצי"ב, בכתב-העת המגיד "ד אדר תר"ן (שנה 34 גיליון 10) עמ' 74, אולם השוואה פשוטה חושפת הבדלים ניכרים בין שתי הגרסאות, שהמשותף לכולם הוא המרכיב האידיאולוגי: כל המילים שהדגשתי בצייטוט למעלה, כפי שנדפס על ידי לנדוי, הריהן חסרות (או הפוכות) בגירסה שב'המגיד'! גירסה זו פורסמה על ידי אדם בשם שלמה פריד, שהסתמך על "מכתב אחד הבא לידי ע"י המטיף המפורסם, ה' חיים יוסף יפה" - והנה, אותו נוסח שהדפיס לנדוי (שמקורו בארכיון הציוני המרכזי), הריהו העתקה בכתב ידו של אותו מטיף, רח"י יפה, החתום בשוליה. עובדה זו, וכן העובדה שבנוסח של לנדוי קיימת פיסקה נוספת נטולת מטען אידיאולוגי, די בהן כדי לקבוע שזהו הנוסח האותנטי, ואילו הנוסח שפורסם ב'המגיד' - בחיי הנצי"ב! - הינו מסולף.

עשה זאת בין השאר מאותו "טעם נכון" של דומיננטיות החילונים בהנהגת התנועה ופעילותה.

ישנה גם עדות להתנגדות תיאולוגית עקרונית מצד הר"מ עפשטיין לרעיון של "גאולה בדרך הטבע", שרווח אצל תומכי "חובבי ציון" והציונות בציבור האורתודוקסי: כך מעיד רבי אליהו דוד רבינוביץ'-תאומים (האדר"ת), ש"שמעתי מידי"נ הג"מ ר' יחיאל מיכל עפשטיין נ"י, הגאון אב"ד קהילת נאווארדאק, במה שכתוב 'הביטו אל צור חוצבתם' [ישעיהו נא, א], שרצה לומר נגד האומרים שגאולת ארץ ישראל תהיה רק בדרך הטבע, שזה אינו, כמו כל לידת הבנים של אברהם אבינו ושרה שהיו רק בדרך נס, כדאמרו חז"ל¹⁷. אולם הנימוק העיקרי להתנגדותו של הר"מ עפשטיין כלפי הציונות, היה - כאמור לעיל, וכפי שיעלה גם מהמכתב שיובא בהמשך - אופיה החילוני הדומיננטי של הלאומיות היהודית החדשה.

ב. הציונות בתוככי נובהרדוק

לאור הנימוקים הללו, אכן היה זה דבר מתבקש שעם הקמת התנועה הציונית בשנת תרנ"ז (1897) יועתק יחסו השלילי של הר"מ עפשטיין ל"חובבי ציון" ויוחל גם עליה. אדרבא, בעוד "חובבי ציון" היה ארגון בעל אוריינטציה מזרח-אירופית שנחשבה קרובה יותר למסורת, ומשקלם של הרבנים והפעילים האורתודוקסים שבו היה מורגש למדי, היתה התנועה הציונית בהיווסדה תוצר מובהק של הזהות היהודית המרכז-אירופית, שהיתה רחוקה במידה רבה - באורחותיה, מצבה הסוציולוגי ותפיסת-עולמה - מהזרם האורתודוקסי בכלל והמזרח אירופי בפרט¹⁸. גם יומרתה

17 האדר"ת, עובר אורח (שמע אליהו), ירושלים תשס"ג, עמ' קעט. יש שמציינים בהקשר זה את התנגדותו של הר"מ עפשטיין ל"היתר המכירה" בשנת השמיטה, אותה ביטא בספרו ערוך השלחן העתיד, זרעים חלק א, הלכות שמיטה סימן טו סעיף י: "ומה שהקילו בעוונותינו הרבים בעת הזאת בישובי אה"ק לעשות בשביעית ע"פ שטרי מכירה, על היסוד שאין זה רק מדרבנן, זהו עלבון תורתנו הקדושה ועלבון ארצנו הקדושה, להאריך פזורינו ככתוב בתוכחה, ויד המכונים רק בשם ישראל באמצע, כאשר צווחו גדולי הדור על זה כמבואר בתשובת גיסי הגאון הצדיק מוואלאזין". אולם זהו שטר ושוברו בצידו: התנגדותו של הנצי"ב להיתר המכירה די בה כדי להוכיח שאין כל קשר הכרחי בין היחס לתנועת יישוב הארץ לבין העמדה ההלכתית בסוגיית היתר המכירה. מאידך, ר"ל מיימון (שרי המאה חלק ו עמ' 115) מביא מפי השמועה סיפור, לפיו כששאלו את הר"מ עפשטיין כיצד תיתכן שמירת שבת במדינה יהודית, השיב שכשם שנמצאו בגלות פתרונות דוגמת מכירת חמץ ו"היתר עיסקא", כך יהיה ניתן לעשות לגבי שאלה זו. על מהימנותו של סיפור זה ערער יונה עמנואל ("ערוך השלחן העתיד, דיני קדשים", המעין שנה ט גיליון ד, תמוז תשכ"ט, עמ' 45-46 בהערה), שכתב כי "מסופקני אם סיפור זה נכון, והתנגדותו של בעל ערוך השלחן להיתר מכירה בשנת השמיטה תוכיח".

18 בהתאם לדמותו של מייסד התנועה הציונית, בנימין זאב (תיאודור) הרצל, ושל תומכיו ומסייעיו

המדינית של הציונות - השגת טריטוריה אוטונומית בה תוקם מדינה יהודית - היה בה כדי לעורר התנגדות תיאולוגית רבה יותר מצד שוללי רעיון ה"גאולה בדרך הטבע", לעומת "חובבי ציון" ומטרותיה ההתיישבותיות הצנועות יותר.

סביר להניח שהרי"מ עפשטיין היה מודע היטב לפולמוס הנרחב שהתקיים ברוסיה בשנים תרנ"ח-תרנ"ט (1898) סביב הקונגרס הציוני השני והשלישי, בשאלת היחס ההיררכי בין הדת וההלכה המיוצגות על ידי הרבנים, לבין התנועה הציונית והנהגתה החילונית. בפולמוס זה, שחלק גדול ממנו התנהל בפומבי מעל דפי העיתון 'המליץ', יוצגה העמדה האורתודוקסית התקיפה על ידי ר' אליהו עקיבא רבינוביץ, ר' יהודה ליב צירלסון ואחרים, שתבעו להקים ועדת-רבנים שתפקח על הפעילות ה"קולטורית" של התנועה הציונית; דחייתה הגורפת של תביעתם בקונגרס השני סימנה שלב חדש במערכת היחסים שבין אורתודוקסים וחילונים בתנועה הלאומית ליישוב הארץ¹⁹. בהמשך לכך, בשנת תר"ס (1900), התחולל ברוסיה עימות פנים-אורתודוקסי סוער בשאלת היחס לציונות, על רקע פרסום מכתבים כנגד הציונות מאת רבנים ידועים בקונטרס 'אור לשרים'²⁰.

מה היתה תמונת-המציאות בתחום זה בעיירתו של הרי"מ עפשטיין, נובהרדוק? בשאלה זו אנו מוצאים פער מסויים בין התיאורים שנמסרו על ידי מקורביו וכותבי קורותיו של הרי"מ עפשטיין, לבין המציאות שהתקיימה בפועל. כך, ר"מ בר אילן מתאר ש"נאוהארדוק היתה בכלל מלאה רוח ציוני" כבר בתחילת המאה העשרים, דבר שהתבטא לדבריו בעריכת אסיפות ציוניות רבות בעיירה²¹. עמיתו ריי"ל מיימון, ממייסדי תנועת 'המזרחי', אף טען במקום אחד כי הפעילויות הראשונות לקראת

בייסוד התנועה, דוגמת מקס נורדאו ודוד וולפסון. ביטוי טריוויאלי לכך היא העובדה ששפת הנאומים והמסמכים של הקונגרס הציוני הראשון (והלאה) היתה גרמנית. ראו גם: אלכסנדר ביין, תיאודור הרצל - ביוגרפיה, ירושלים תשל"ז, עמ' 182-180; מיכאל היימן, "הרצל וציוני רוסיה - מחלוקת והסכמה", הציונות גיליון ג, תשל"ד, עמ' 59-56.

19 על כל זאת ראו: קלויזנר, "בראשית יסוד המזרחי", עמ' 324-327; יוסף שלמון, דת וציונות - עימותים ראשונים, ירושלים תש"ן, עמ' 261-252, 277-269, 332-324. ראו גם: אהוד לוז, מקבילים נפגשים, תל אביב תשמ"ה, עמ' 276-269; גאולת בת-יהודה, "שאלת ה'קולטורה' והמזרחי", בתוך: מ' אליאב ו' רפאל (עורכים), ספר שרגאי: פרקים בחקר הציונות הדתית, ירושלים תשמ"ב, עמ' 86-66.

20 על כך ראו במאמרי: הנקין, "מכתב הרד"פ מקרלין ב'אור לשרים': סיכום וגילויים חדשים" [ועי' לעיל בסוף הע' 15. י"ק].

21 מוולוז'ין עד ירושלים עמ' 285, וראו להלן אודות כמה אסיפות מסוג זה. נוסף כי בין הצירים של ציוני רוסיה לקונגרס הציוני החמישי היתה "העלמה ס. גצוב" מנובהרדוק (הצפירה יטבת תרס"ב [שנה 28 גיליון 274] עמ' 3) - הלא היא סופיה, בתו של רנ"צ גצוב שיוזכר להלן. מדובר אגב, כאמור שם, באחת משלוש נשים בלבד שנבחרו לכהן בתור צירות באותו קונגרס.

ייסוד תנועה זו בשנת תרס"ב (1902), התבצעו בין השאר בנובהרדוק²². אלא שבפועל אין בידינו אישור עובדתי לטענה זו; הן ההיסטוריונים של תנועת 'המזרחי', והן ר"ל מיימון עצמו, אינם מזכירים מעורבות כלשהי של נובהרדוק ואנשיה בשנים הראשונות לפעילות התנועה²³.

גם תיאורו של ר"מ בר אילן את הרוח הציונית של נובהרדוק דאז והאסיפות המרובות שהתקיימו בה כבר בתחילת המאה, אינו עולה בקנה אחד עם מספר עדויות בנות הזמן. עוד בתרנ"ה (1895), בשלהי תקופת 'חובבי ציון', נמצא מי שהתלונן כי "רעיון ישוב א" לא מצא לו מהלכים בלב בני עירנו [=נובהרדוק], וכלימה תכסה פנינו לראות כי ברשימת החברים בחשבון ועד התמיכה לפועלים ולעובדים באה"ק נפקד שם עירנו, ובימי שמחותיהם ובמועדיהם לא יעלו את ירושלים על לבם להשתתף בפרוטותיהם לטובת הישוב. אם מפני חסרון חובבים או מעוררים, זאת לא אדע"²⁴. כמה שנים מאוחר יותר (1900), וכבר בתקופת פעילותה של ההסתדרות הציונית, תיאר ברוח דומה ר' יצחק ניסנבוים, לאחר ביקורו בעיירה: "גם ציונים ישנם בנ[ובהרדוק], אבל מה פעוטה עבודתם, מה קטן מספרם ומה דל כחם!"²⁵.

אמנם, אין פירוש העדויות הללו שבאותה תקופה לא התקיימה בנובהרדוק פעילות ציונית כלל. נובהרדוק אכן לא בלטה במיוחד במפת העיירות שתמכו ב'חובבי ציון' בעידן הטרומ-ציוני, אך תמיכה שכזו אכן התקיימה בה בשיעור מסויים, כפי שנוכחנו לעיל. אגודת 'חובבי ציון' בנובהרדוק נוסדה בחורף תרמ"ה (1885), במקביל לייסודה בעוד עשרות עיירות בעקבות התנופה שחוללה ועידת קאטוביץ, ובשעת ההקמה נרשמו בה כמאה וחמישים איש מתושבי העיירה²⁶; גם אם סביר להניח שהתלהבות זו דעכה בהמשך, עדיין הדבר ממחיש כי גרעין של פעילות 'ציונית' נשמר בעיירה לאורך השנים. מאוחר יותר, בתקופת פעילות ההסתדרות הציונית, ישנן בהחלט עדויות לקיומן של אספות ציוניות בנובהרדוק - ר"מ בר אילן עצמו מספר על אחת כזו בשנת תר"ס (1900)²⁷. בעיתונות התקופה מופיעים מדי פעם דיווחים על התרמות שנערכו

22 מדי חודש בחדשו כרך ה, עמ' 109. הוא עצמו, אגב, התגורר בשעת כתיבת הדברים במקולשטי שבבֶּרְקֶה.

23 ראו: ישראל קלוזנר, "בראשית יסוד המזרחי", עמ' 344-361; ר"ל מיימון, "תולדות המזרחי והתפתחותו", בתוך: הנ"ל (עורך), ספר המזרחי, ירושלים תש"ו, עמ' קג-קי.

24 המליץ י"ד טבת תרנ"ה (שנה 34 גיליון 289), עמ' 3. על החתום: ש.ק.

25 "מחשבות רוצות", המליץ ג חשון תרס"א (שנה 40 גיליון 223), עמ' 2.

26 ראו המליץ כ"ב טבת תרמ"ה (שנה 20 גיליון 102) טור 1632.

27 ראו להלן. ניתן להוסיף גם ידיעה עיתונאית משנת תרס"א (1901), המדווחת על על אסיפה ציונית שהתקיימה באחד הבתים בנובהרדוק במוצאי שבת חנוכה, ובה השתתף, מלבד רנ"צ גצוב ו"הרב

בנובהרדוק למען הפעילות הציונית, בדרך כלל בערב יום כיפור ולעיתים גם בשבת נחמו²⁸. לצד זאת התקיימו בעיירה אספות ציבוריות לרגל מועדים שונים - ט"ו באב, חנוכה, שמחת בית השואבה ועוד - אשר גם אם לא הוגדרו באופן רשמית כאספות ציוניות, הרי שלא פעם הן לבשו בפועל אופי שכזה:

"מנאוואגרודאק (פ. מינסק) מודיעים, כי ביום ה' ט"ו שבט נאסף קהל גדול בביהכ"נ הגדול, אשר היה מלא אורה ומקושט ומפואר מאד, ויחוגו שם חגיגה לכבוד "חמשה עשר בשבט". ה' נחמן צבי געצאוו דרש דרשה נכבדה מענייני דיומא באזני הנאספים, ויעד לבם לתת ידם לציון. ואחרי דרשתו חלקו הציונים לעם הנאסף מפרי ארץ ישראל, וילכו לבתיהם שמחים וטובי לב"²⁹.

אלא שמנגד, היו בעיירה גם קבוצות שלא היו שותפות לאווירה הציונית. בנובהרדוק התקיימו לאורך השנים קבוצות שונות שנבדלו זו מזו במידת האוריינטציה הלאומית שלהן, ובין השאר התקיים בה למן תחילת המאה ה-20 סניף קטן של מפלגת הפועלים היהודית, ה'בונד', שיחסה לציונות היה שלילי³⁰. גם בקרב הפלח האורתודוקסי של תושבי נובהרדוק, שהיה בעל היקף משמעותי יותר, התקיים לאורך השנים גרעין קטן, שהורכב בעיקר ממשפחות חסידיות, אשר יחסו לציונות היה עוין במוצהר³¹.

אם כן, סך הנתונים שבידינו מאפשר לקבוע כי התפשטות ה"רוח הציונית" בנובהרדוק נעשתה בתהליך מדורג ואיטי למדי. בעשור האחרון של המאה ה-19 ומעט הלאה התקיימה אמנם פעילות ציונית קבועה שתופעלה בידי כמה פעילים בולטים (רנ"צ גצוב, ר"מ בר אילן, שלום אייזנברג) וזכתה לתמיכה בסיסית מ"הרוב הדומם" של תושבי העיירה, אך נפח התופעה היה עדיין מצומצם למדי, הן בעיני

מטעם" שלום אייזנברג ואחרים, גם ר' מאיר-בר אילן הצעיר (המליץ י"ג אייר תרס"א [שנה 41 גיליון 85], עמ' 4).

28 ראו לדוגמא: המליץ י"ב אדר תרס"ג (שנה 43 גיליון 48), עמ' 4.

29 המליץ כ"ז שבט תרנ"ט [שנה 39 גיליון 22], עמ' 3. על אסיפה נוספת מסוג זה, שנה מאוחר יותר, ראו להלן.

30 ראו: ה' קפלן, "הבונד בנובהרדוק", בתוך: ירושלמי (עורך) פנקס נאווארעדאק עמ' 52-53; יפה, בגיטו נובוגרודק עמ' 36-40.

31 לאחר מלחמת העולם הראשונה, כשלתפקיד רב העיירה נתמנה ר' מאיר מאירוביץ משווינציאן (מעט מאוחר יותר הגיע גם ר' מאיר אבוביץ) שהיה פעיל ציוני בולט, מתואר כי "קבוצה קטנה של חסידים קנאים ואנשי הרחוב 'שלאס גאס' ניהלו מלחמה חריפה נגד 'הרב הציוני'. אבל במשך הזמן הזה היתה כמעט כל העיר לעיר ציונית, וגם בני החסידים סרו מ'דרך הישר', ובני 'שלאס גאס' נכנסו למגידים הציוניים בעיר, וחלק מהם עלה ארצה..." (יהושע יפה, "אחרוני הרבנים", בתוך: ירושלמי [עורך], פנקס נאווארעדאק עמ' 129). יש להניח, ששני עשורים קודם לכן היה כוחו של הגרעין האנטי-ציוני בנובהרדוק גדול מעט יותר מאשר בעידן שלאחר הצהרת בלפור.

משקיפים מבחוץ והן בעיני בן העיירה. מאוחר יותר, במהלך העשור הראשון של המאה ה-19, התחזקה התודעה הציונית אצל רבים מתושבי העיירה; הדבר משתקף בעובדה - אותה מציין רי"ל מיימון בהקשר זה - כי לכהונת רב העיירה לאחר פטירת הרי"מ עפשטיין, נבחר בשנת תר"ע (1910) לא אחר מאשר ר' יצחק יעקב ריינס, נשיא תנועת "המזרחי" ומייסדה³². נקודת הזמן בה נעשתה המגמה הציונית בנובהרדוק דומיננטית באופן סופי, ומקיפה בבירור את רוב תושבי העיירה, היתה כנראה רק בתום מלחמת העולם הראשונה, לאחר הצהרת בלפור (1917); האפקט התודעתי שיצרה הצהרה זו בקרב הציבור היהודי במזרח-אירופה הביא להתעוררות ציונית ותרבותית-עברית משמעותית בנובהרדוק, ומשלב זה ואילך אכן ניתן לומר בביטחון כי "אזירה ציונית אפפה את רוב הציבור היהודי בנובוהרדוק"³³.

בעשור הראשון מאז ייסוד ההסתדרות הציונית התקיימה אפוא בנובהרדוק מציאות מורכבת: חלק גדל והולך מאנשי העיירה תומך באופן אקטיבי בתנועה הציונית, אם הכללית ואם זו הדתית שבמסגרת 'המזרחי', ואילו חלקים אחרים מבין התושבים אינם שותפים להזדהות זו עם הציונות; וכפי שראינו לעיל, לקבוצה זו השתייך גם רבה של העיירה, הרי"מ עפשטיין, שהחזיק ביחס מסוייג כלפי הציונות, ואף גילה כלפיה התנגדות עקרונית. טבעה של מציאות כזו, בדרך כלל, ליצור מתח ואנטגוניזם בין שני צדדי המתרס האידיאולוגי; אולם כפי שראינו בפרק הקודם³⁴ הרי"מ עפשטיין באופן כללי השכיל לנווט את רבנותו בעיירה בעלת אוכלוסייה הטרוגנית מבחינה דתית ואידיאולוגית - ובדרך דומה הוא הצליח להתנהל, ברוב המקרים, גם בסוגיה הנפיצה של הציונות.

זהו הרקע על פיו יש להבין את הידיעה - הנראית כיום כמעט-סנסציונית - שפורסמה בעיתונות בחורף תר"ס (1899), ובה דיווח על אסיפה ציונית שנערכה בנובהרדוק בחול המועד סוכות, לרגל "שמחת בית השואבה". בראש החגיגה, שנערכה בבית המדרש הגדול, ניצב לפי הדיווח לא אחר מרבה של העיירה, הרי"מ עפשטיין:

"ביום הראשון לחול המועד סוכות, שמחנו לראות פה בעירנו מחזה יקר מאד. בבית הכנסת הגדול אשר בעירנו, שהיה מקושט יפה ומואר באור גדול ודגלי ציון התנוססו בו, עמדה מקהלת משוררים גדולה - עשרים ושנים איש

32 על כך ארחיב במקום אחר (עי' לעיל סוף הע' 7. י"ק).

33 יפה, בגיטו נובוהרדוק, עמ' 19-18. ראו גם שם, עמ' 38-36.

34 [הכוונה לפרק הקודם בספר שהרב איתם הי"ד היה באמצע הכנתו, על דמותו של רי"מ עפשטיין. הספר שגם מאמר זה היה אמור להיות פרק ממנו נמצא עתה בהכנות לקראת פרסומו. הפרק 'פולמוס המוסר - שיבת המוסר בנובהרדוק' התפרסם לאחרונה ב'שורון' לה עמ' תתקא ואילך. י"ק]

המשוררים בפה ומנגנים בכלי שיר. ותחל החגיגה והשמחה של 'שמחת בית השואבה' בשיר 'גדל' ואח"כ 'הנותן תשועה'. אז עלה הבמתה הרב הגאון דפה שליט"א [=הרי"מ עפשטיין], ובדרוש יקר ונעלה הרים את התנועה הציונית למעלה, וידבר על מצבנו הנוכחי והתקוה בשוב ה' את שיבת ציון, ויעורר למוסר את צעירי הציונים להחזיק במעוז דתנו ומצותיה, כי זאת תורת הציוניות. אחרי הרב הגאון עלה הבמתה מר נחמן געצאוו, וישא מדברותיו בשפת עבר [=עברית] צחה [...] ואחרי כן דרש ה' ש.א. אייזענבערג, ודבריו היו נגד טענות מתנגדי הציוניות, ויסת'ר את כל דברי המתנגדים מכל המפלגות השונות. והמקהלה שבה לשיר משירי ציון, והחגיגה הזאת עשתה נפשות רבות לציון³⁵.

אין סיבה לפקפק בעצם קיומו של האירוע המתואר כאן. ייתכן מאד שזהו למעשה אותו אירוע שעליו סיפר לימים ר"מ בר אילן, תוך אזכור אחד הדמויות המופיעות כאן, נחמן צבי גצוב: "וכאשר ערכו שמחה ציונית בנאוהארדוק [...] וגיצוב בא להזמין את זקני - נענה להזמנה"³⁶. עם זאת יש להפריד, בקריאה ביקורתית, בין הפרטים העובדתיים שבתיאור האירוע לבין השיפוטים הערכיים המוטמעים בו על ידי הכותב, שהסתיר אמנם את שמו (תחת שם-העט "יבר-א"), אך לא את עמדתו האוהדת כלפי הציונות.

ראשית, לא היה מדובר באסיפה ציונית רשמית, אלא באחד מאירועי חג הסוכות: "שמחת בית השואבה". זו התקיימה בבית המדרש הגדול - מקום הנמצא, מטבע הדברים, תחת סמכותו של הרב - ובכל זאת, כתוצאה מהרכב המשתתפים בשמחה, היא לבשה בפועל אופי ציוני. כפי שכבר למדנו בפרק הקודם³⁷, מידת מעורבותו ויכולת השפעתו של הרי"מ עפשטיין על היבטים שונים בפרהסיה הנובהרדוקאית, כאלה שלא נגעו במישרין לתחום ההלכתי, היתה מוגבלת. גם כאן, יש להניח שאופיה של ההתכנסות בכלל, ופרטים כגון רפרטואר המקהלה ונאומו של ה"רב מטעם" של העיירה, שלום אברהם אייזנברג, לא היו מתואמים מראש עם רב העיירה.

שנית, אם נתמצת את המסר המושם בידיעה זו בפי הרי"מ עפשטיין, כאמור תוך סינון שיפוטו של המדווח (דוגמת "הרים את התנועה הציונית למעלה"), נמצא שאכן מדובר במסר ההולם את עמדותיו כפי הידוע לנו: "ויעורר [...] להחזיק במעוז דתנו ומצותיה, כי זאת תורת הציוניות". למותר לציין ש"תורת הציוניות", במובן שודאי היה מקובל על רוב משתתפי האירוע, לא התמצתה או אף התאפיינה כתנועה ל"חיזוק

35 המליץ י"ט חשוון תר"ס (שנה 39 גיליון 221) עמ' 3.

36 מוולוז'ין עד ירושלים עמ' 285. על גצוב וקשריו עם הרי"מ עפשטיין, ראו להלן סעיף ד.

37 [עי' לעיל הע' 34. י"ק]

מעוז הדת והמצוות" - אלא כמימוש השאיפות הלאומיות-מדיניות של העם היהודי. הר"מ עפשטיין, אם כן, השתמש במסגרת הנאום שהוקצתה לו כדי להעביר את המסרים בהם היה מעוניין, בגבולות האפשר, תוך התנהלות פרגמטית האופיינית לרבנותו בנובהרדוק.

אישוש לפרשנות זו, וביטוי נוסף לאופן ההתנהלות של הר"מ עפשטיין כלפי ציוני עירתו, נמצא בשמועה מאוחרת יותר המספרת אודות אירוע דומה, שאירע בתקופת 'חובבי ציון', בו הוזמן דרשן ציוני לשאת נאום בבית המדרש הגדול בנובהרדוק. במקרה זה לא הסתיר הר"מ עפשטיין את עמדתו השלילית כלפי העניין, וסירב לאשר את קיום הנאום; אך בסופו של דבר, כשראה שהנזק מכפיית עמדתו על כלל הציבור עלול להיות גדול מהתועלת, הוא בחר לסגת מהחלטתו הראשונה לטובת הימנעות ממריבה. כך מסופר, שר' חיים זונדל מכבי "המגיד מקמינץ" הוזמן על ידי חלק מאנשי נובהרדוק לדרוש בענייני הציונות, "אבל רב העיר, הגאון הידוע ר' מיכל הלוי אפשטיין (מחבר הספר 'ערוך השלחן') אסר עליו לדרוש. צריך לדעת שר' מיכל הלוי היה אחד מהמתנגדים הכי גדולים לרעיון של ישוב ארץ ישראל, והוא לא רצה שהמגיד מקמינץ יכניס 'מרד' בין צאן מרעיתו ע"י ההטפה לחבת ציון"; אך כשהגיע זמן הדרשה, ולאנשים שהצטופפו בבית המדרש התברר שנאסר על האורח לשאת את נאומו, "הנאספים צעקו פה אחד שאם המגיד לא ידרוש הם לא ישתקו וחור"ח [יחס וחלילה] יחריבו את ביהמ"ד ואת כל העיר. כשראה הרב כי הקהל אינו שבע רצון מה'גזירה', פקד על גבאי ביהמ"ד שילכו להזמין את המגיד..."³⁸.

אף כי מדובר בשמועה אנונימית המובאת בהקשר הגיורפי (גם ההערכה "שר" מיכל הלוי היה אחד מהמתנגדים הכי גדולים" משרתת את מגמתה - לתאר את קשיי הדרשן), הריהי משקפת היטב את ההתנהלות המורכבת והרגישה שנדרשה מהר"מ עפשטיין, שבעצמו התנגד לציונות, בכהונתו כרבה של עיירה שחלק גדול מאוכלוסייתה רחש אהדה לציונות.

ג. פרשת המכתב הפומבי נגד הציונות

למרות כל זאת, אנו מוצאים מקרה אחד (ויחיד), בחורף תרס"ה (1904), בו פורסם מאת הר"מ עפשטיין גילוי-דעת פומבי, בדברים שבכתב, של עמדתו השלילית כלפי הציונות. הרקע הישיר למעשה היה ייסוד תנועת "המזרחי", שייצגה מעתה את הציונות הדתית, ועריכת הוועידה העולמית הראשונה שלה בפּרָשְׁבֹּרְג, אלול תרס"ד

38 מ' מנסקי (מו"ל), אמרי חיים: מאמרים... מאת הרב ר' חיים זונדל מכבי, תל אביב תרפ"ט, עמ' ה. ראו גם: הרב ח"ר רבינוביץ, "המטיפים לציון", בתוך: רפאל ושרגאי (עורכים), ספר הציונות הדתית כרך א, ירושלים תשל"ז, עמ' 479.

(אוגוסט 1904); אירועים אלה עוררו מחדש את הוויכוח הפנים-אורתודוקסי ביחס לתנועה הציונית - שנחלש מעט מאז פולמוס "אור לישירים" וספיחיו - והביאו חלק ממתנגדי הציונות לפעול שוב לפרסום דעתם של רבנים מפורסמים כנגד הציונות בכלל, ובפרט כנגד התנועה שזה עתה הוקמה, 'המזרחי', במטרה למנוע ממנה צבירת כוח והשפעה. בין הפעילים הבולטים בכיוון זה, היו ר' ישעיה זילברשטיין אב"ד וייצן שבהונגריה ור' דוב אריה ריטר מרוטרדם שבהולנד. זמן קצר לאחר קיום וועידת 'המזרחי' בפרשבורג, פנה זה האחרון מיוזמתו לשורה של רבנים חשובים (רובם כאלה שכבר נודעו כמתנגדים לציונות), וביקש מהם לחוות את דעתם על הציונות ו'המזרחי'. את המכתבים שקיבל בתשובה, פרסם בין השאר בכתב-העת האורתודוקסי 'הפלס', שעורכו, ר' אליהו עקיבא רבינוביץ', היה כאמור מהפעילים הדומיננטיים ביותר שפעלו באותה תקופה כנגד הציונות³⁹.

אחד מהמסמכים שפורסמו במהלך הקמפיין הזה על ידי הרד"א ריטר היה מכתב מאת הר"מ עפשטיין, מתאריך ל' תשרי תרס"ה (אוקטובר 1904) - פחות מחודשיים לאחר קיום ועידת 'המזרחי' בפרשבורג. בפתח המכתב הוא מזכיר בקצרה את קשיי הקיום היהודי במזרח אירופה, "רבים בורחים לאלפים ולרבות לאמערקא ולאפריקא לחפש אחר לחם ההכרחי, וביותר אוי נא לנו כי דת תוה"ק [=תורה הקדושה] הולכת הלך וירוד באופן שאין לתאר". כהמשך לכך הוא מגיע לנושאו העיקרי של המכתב - דעתו ביחס הציונות - ומתנסח במילים חריפות, תוך הדגשה שהוא אינו רואה הבדל בין התנועה הציונית לבין "המזרחי":

"וביותר אחרי שנתפסטה לדאבון לבבינו החברה הזעומה המכונים 'ציונים', ועליהם נאמר 'ציון במר תבכה'. הם כיבו אש דת קדשנו, ומקדשים ומטהרים ראשי פורקי עול כידוע, לדאבון לבבנו. וגם החדשים המזרחים לא טובים מהמערכים הישנים, וארס נחש במקומו עומד. ואם כי תודות לד' כל גדולי ישראל מגלים ערנות החברה ההיא, על כל זה תופסים [=הציונים] מעמי הארץ רבים, מפני שלמראית העין אומרים שהמה יגדרו הפרצות [...]"

כי על דבר הציונות, אין בידינו כח לבטלה, עדי ירחם ד' ויביא לנו הגואל צדק

39 ראו: קלויזנר, "בראשית יסוד המזרחי" עמ' 360-359, 367. במה נוספת שהקדישה מקום למכתבים אלה, היא כתב-העת הירושלמי 'חבצלת', שעורכו ישראל-דוב פרומקין נטה באותה תקופה כנגד הציונות. להעתקה תמציתית של כמה מכתבים, וביניהם מכתב הר"מ עפשטיין, ראו: חבצלת ' כסלו תרס"ה (שנה 35 גיליון 7), עמ' 52-51. ראו גם שם, ג' כסלו (גיליון 6), עמוד השער ועמ' 42-45. על ההתארגנות שהתקיימה בהונגריה כנגד ועידת פרשבורג, ראו בין השאר: בת-יהודה, איש המאורות עמ' 243-248 (וכן עמ' 262-261); שמואל הכהן ויינגרטן, "המזרחי בטשכוסלובאקיה", בתוך: ברנשטיין [עורך], מצפה, תשי"ג, עמ' תנו-תסא. ראו גם: ר"י ריינס, שני המאורות, זכרון בספר חלק א עמ' 37-33.

בב"א [=במהרה בימינו אמנו]. הכלל: כל ירא אלקים באמת בורח מפני הציונים המזרחים כבורח מפני האש, אך אלו העומדים על שתי הסעיפים נמשכו אחריהם, ואין בהם רבנים זולת המעטים שיסדוה לפי דעתם המשובשה. הרבה יש לדבר בזה, אך לא יספיקם הגיליון⁴⁰.

פרסומו הפומבי של מכתב חריף זה הינו על-פניו צעד החורג מהתנהלותו הקבועה של הרי"מ עפשטיין בנושאים רגישים המצויים במחלוקת ציבורית⁴¹; כפי שתיארנו בפרק הקודם⁴², גם במקרים בהם עמדתו היתה חד-משמעית הוא הוא העדיף בדרך כלל להימנע מעימות ישיר, או לנסח את דבריו באופן מתון יותר - זאת כנראה מפני הרצון לשמור על השלום בין הפלגים בעיירתו ומחוצה לה, ובעיקר מתוך הערכה שהנזק שייגרם ממחלוקת שכזו עלול להיות גדול מהתועלת. אמנם, כאן לא מדובר בעניין פנימי של אנשי נובהרדוק, וייתכן כמובן שגם הערכת שיקולי הנזק והתועלת היתה שונה במקרה הנוכחי. בכל זאת, קשה לקבוע מה היתה מגמתו של הרי"מ עפשטיין בכתבת הדברים: האם הוא שלח את תשובתו לרד"א ריטר בידיעה שהלה יפרסם אותה בפומבי?⁴³ בחינת הטקסט כשלעצמו אינה מעלה מסקנה ברורה. מצד אחד, מדובר אחרי הכל במכתב פרטי ולא ב"גילוי דעת" הנרשם מלכתחילה על-מנת שיפורסם; מצד שני, במכתב מופיעות גם קביעות המנוסחות בלשון כללית, הנשמעת כמופנית לציבור (דוגמת: "כל ירא אלקים באמת בורח מפני הציונים").

אם נסמוך על עדותו של רי"ל מיימון - שהינו אמנם, כמובן, נוגע בדבר - הרי שלאחר מעשה, "כפי שאמר לי פעמים אחדות, התחרט מאד [הרי"מ עפשטיין]

40 הפלס שנה חמישית, ברלין, כסלו תרס"ה, עמ' 140-139, וראו שם עמ' 133-131 במבואם של רא"ע רבינוביץ' ורד"א ריטר. מכתב הרי"מ עפשטיין, שכעבור שבוע ימים נדפס גם בירחון תל תלפיות (ווייצן), אוזכר גם באיזראליט (מיינץ), ומשם הועתק האזכור להצפירה כ"ה חשוון תרס"ה (שנה 31 גיליון 240) עמ' 2, וכאמור לעיל גם לחבצלת הירושלמי. לאחרונה נדפס המכתב מחדש בכתבי הערוך השלחן סימן עו, בהשמטת המילה "המזרחים" במשפט "כל ירא אלקים באמת בורח מפני הציונים המזרחים". ראו על כך במאמרי: הנקין, "כתבי הערוך השלחן", עמ' 167.

41 זאת בניגוד לטענת הכותב האנונימי של תולדות הרי"מ עפשטיין בפתח ערוך השלחן מהדורת עוז והדר (ירושלים תשס"ו), אשר במגמתיות אנכרוניסטית ברורה תיאר את הלה כ"לוחם קנאי ומר"גד הציונות. ראו על כך במאמרי: הנקין, "ערוך השלחן מהדורת פרידמן", "עלוני ממרא' תשס"ז, עמ' 123-124.

42 [ראה לעיל הע' 34. י"ק]

43 אודות השתקפויותיה של שאלה דומה בפולמוס "אור לישרים", שם חלק מהמכתבים אכן פורסמו מבלי ידיעתם המוקדמת של כותביהם ואף נגד רצונם, ראו במאמרי על פרשה זו (נזכר לעיל בסוף הערה 15).

על מכתב זה⁴⁴. גם את עצם הפרסום, הוא מתאר כתוצאה של לחץ חיצוני - ועם זאת, כפרסום מודע שנעשה בידיעת הרי"מ עפשטיין: "בעטיים של חוגים ידועים, שונאי הציונות, נפתה פעם אחת ופרסם בדפוס מכתב נגד המזרחי". אולם אף אם כנים הדברים, אין לראות בחרטה זו שלאחר-מעשה, נסיגה מהעמדות העקרוניות שהושמעו במכתב כלפי הציונות ו"המזרחי"; סביר יותר להניח שהצער הופנה כלפי עובדת פרסומם של הדברים, לאור מגמתו הכללית של הרי"מ עפשטיין שלא להיכנס לעימות חזיתי במקום שהדבר צפוי להזיק יותר מאשר להועיל - כפי שרמז במכתב זה עצמו: "הציונות אין בידינו כח לבטלה", וכפי שודאי היה בעיירתו שלו, נובהרדוק.

מדוע, אפוא, הוא בחר בתחילה לפרסם (או: לשלוח לאדם העשוי לפרסם) מכתב כה חריף? מסתבר שיותר משהדבר קשור לשיקול אידיאולוגי ולהערכה כזו או אחרת של המציאות, הוא נבע מתכונה מסויימת ודומיננטית באופיו של הרי"מ עפשטיין. כך מתאר נכדו, ר"מ בר אילן, בהקשר שונה ועם זאת בעל קווי-דמיון מסויימים - יציאתו הפומבית של הרי"מ עפשטיין בהתקפה חריפה על מתנגדי תנועת-המוסר: "זקני היה מאותם האנשים שכשרונותיהם ופעולותיהם הם ספונטניים ואימפולסיביים, ומה שמתעורר בלבם לפי 'משקל ראשון' נעשה מיד. ולפיכך קינא 'קנאת התורה' ולא חשב מראש על התוצאות של ביטוי חריף..."⁴⁵. באופן דומה-אך-שונה, עדויות לכוחו של ה"משקל הראשון" אצל הרי"מ עפשטיין, קיימות גם לגבי שיטתו הלמדנית⁴⁶.

44 שרי המאה חלק ו, עמ' 83. התיאור "אמר לי פעמים אחדות" הינו מופרז מן הסתם (המכתב פורסם שלוש שנים לפני פטירת הרי"מ עפשטיין, וקשה להניח שרי"ל מיימון הספיק יותר מפעם-פעמיים להזדמן לנובהרדוק ולהיפגש עמו ולשוחח על הכרוז; אף שלפי דבריו הוא אכן השתדל בנסיעותיו באיזור להיכנס אליו - שרי המאה שם עמ' 117). יש לציין שבמקום אחר טען רי"ל מיימון כי על אף ש"מורי ורבי זה היה מתחילה מתנגד גמור לציונות", עם זאת "בשנות חייו האחרונות היתה לו עמדה פשרנית בזה" ("לתולדות החידוש של רעיון הסנהדרין", בתוך: סיני כרך ל, ירושלים תשי"ב, עמ' ד). כהמשך לכך הוא מספר שכשדבר עם הרי"מ עפשטיין בסוף ימיו על רעיון חידוש הסנהדרין במדינה יהודית, לא שלל הלה את עצם הרעיון, אלא השיב שהדבר צריך להיות מסור לרבני ארץ ישראל בלבד, לכשיעשה רלוונטי (כלומר, כשתקום מדינה כזו).

45 מוולוז'ין עד ירושלים עמ' 267. בדמיון מעניין נוסף, גם במקרה זה - לפי דברי ר"מ בר אילן - התחרט לבסוף סבו על פרסום המכתב. אמנם, ישנו הבדל מהותי בין הקשרם החברתי של דברי הרי"מ עפשטיין בסוגיית הציונות לבין זה של דבריו בפרשת תנועת-המוסר: זו האחרונה, בניגוד לציונות, לא היתה שנויה במחלוקת בקרב תושבי נובהרדוק. לפיכך, נקיטת עמדה פומבית ומוצהרת מצד הרי"מ עפשטיין, לא היתה עלולה לגרום נזק ומחלוקת בעיירתו וממילא פגיעה ביכולת השפעתו הציבורית במישורים אחרים - מה שאין כן סוגיית הציונות.

46 כך נמסר בשם אחד מתלמידיו האחרונים, ר' יוסף שלמה כהנמן, שכוחו וגודלתו של הרי"מ עפשטיין בהלכה התבטאו ב"משקל ראשון", כלומר בהחלטה הנובעת מן המבט הראשוני בסוגיה ובחינת העניין על פניו, עוד קודם להתעמקות בסברות (מפי ר' פנחס שרייבר, בתוך: סורסקי, הרב

אספקט זה מביא אותנו לשכלל את ניתוח התנהלותו של הרי"מ עפשטיין בסוגיות השנויות במחלוקת ציבורית, כפי שהוצגה בפרק הקודם: אמנם כפי שראינו, גם בנושאים שבהם אחז בתפיסה מוצקה וחד-משמעית, הוא העדיף בדרך כלל לפעול בצורה פרגמטית ומדודה, כל שנקיטת עמדה פומבית תקיפה היתה עלולה להביא לפגיעה במרקם החברתי המורכב של יהודי ליטא בכלל ונובהרדוק בפרט - אך בפועל, וכפי שלמדנו זה עתה, לעיתים נדחקה העדפה זו תחילה על ידי תכונת ה"משקל ראשון" באופיו של הרי"מ עפשטיין, כשרק לאחר מעשה גובר לבסוף השיקול הפרגמטי העקרוני.

ד. יחסים אישיים עם דמויות ציוניות

אישוש משמעותי לתזה זו, בדבר העדפת ההתנהלות הפרגמטית גם בנושאים שבהם נקט הרי"מ עפשטיין עמדה נחרצת, ניתן למצוא בנכונותו לגלות יחס אישי חיובי כלפי אישים שונים שהיו פעילים ציוניים מוצהרים. דוגמא אופיינית לכך הוא נחמן צבי גצוב, מלומד איש נובהרדוק שפעילותו הציונית נזכרה לעיל מספר פעמים. את טיב היחסים בין השניים, תיאר בקצרה ר"מ בר אילן:

"בעת ההיא חי בנאוהארדוק בעל בית חשוב ושמו נחמן צבי גיצוב, שהיה מופלג בתורה וגם סופר מודרני. ספרו 'על נהרות בבל' קנה לו שם. בכמה שאלות בחיי היהודים שדעתו של זקני עליהן היתה אחרת, השפיע עליו גיצוב, וזקני היה אומר: 'אם גם אני מסכים, אבל כיצד אפשר לסרב לגיצוב?' וכאשר ערכו שמחה ציונית בנאוהארדוק [...] וגיצוב בא להזמין את זקני, נענה להזמנה"⁴⁷.

דוגמא נוספת לכך היא ר"מ בר אילן עצמו; כבר בתקופה שבה חי סמוך לסבו

מפוניבו; עמ' מד).

47 מוולוז'ין עד ירושלים עמ' 285. נחמן צבי בן אברהם יוסף גצוב היה מלומד תושב נובהרדוק (יליד סלובודה, פרבר של מינסק); פרסם מאמרים שונים בכתבי-עת בני התקופה, לצד ערכים באנציקלופדיית 'אוצר ישראל' של אייזנשטיין, ובוורשה תרמ"ז הדפיס את ספרו על נהרות בבל, העוסק בתולדותיה של בבל ההיסטורית, תוך התמקדות בתקופת התלמוד והגאונים (לרשימת סקירות על הספר, ראו: ר' ראובן מרגליות, "ציונים ביבליוגרפיים", ארשת שנה א, ירושלים תשי"ח, עמ' 455). היה מיווד עם הרי"מ עפשטיין, כאמור, וביום השנה הראשון לפטירתו נשא עליו הספד שנדפס במקביל בחוברת בשם אָדָר - נטוע. גצוב עצמו נפטר בתרע"ח (ראו הידיעה בהצפירה ב' אב תרע"ח [גיליון 28] עמ' 11); רבה של נובהרדוק בשנותיו האחרונות, ר' מנחם קרקובסקי, הזכירו בספרו עבודת המלך, ווילנא תרצ"א, דף עו ע"א (ראו עוד: וולברנסקי ומרקוביץ, לקורות עיר נאוואהרדאק ורבניה עמ' יד-טו).

בנובהרדוק הוא עסק בפעילות ציונית, ואף פרסם בהקשר זה מאמרים ב'המליץ'⁴⁸. בזכרונותיו הוא מספר על אירוע אחד, בו "אחד מנכדיו [של הרי"מ עפשטיין], עלם צעיר לימים" - הוא עצמו, למעשה⁴⁹ - הלך לאסיפה שנערכה על ידי ציוני נובהרדוק, ושם כובד לראשונה בנשיאת נאום. "זה היה הנאום הראשון שנשא אותו נכד. כמובן, אחרי נשף כזה ו'הצלחה' שכזאת, שקע 'הנאום' בשינה כמה שעות בַיָּום. למחר פגש הזקן [=הרי"מ עפשטיין] את הנכד, ואמר לו: אכן, בדעתי היה לתת לך 'חלק' [=עונש חינוכי] כראוי על שאיחרת כל כך לישון, אך שמעתי על דבר 'דרשתך' אמש, ובכן מחול לך. ברם אל תרבה עוד בשהיות..."⁵⁰. הדברים אמורים אמנם בהקשר משפחתי, המותיר מקום לסלחנות על התנהגות בלתי-רצויה, אך עדיין ניתן ללמוד מכך על היררכיית שיקוליו של הרי"מ עפשטיין, במישור שבין קשרים אישיים ומשפחתיים לבין עמדות אידיאולוגיות.

זווית התבוננות נוספת על מערכת היחסים שלו עם נכדו ר"מ בר אילן, לאור פעילותו הציונית של האחרון, מוענקת לנו על ידי רי"ל מיימון, מי שבעצמו משמש דוגמא מובהקת לכך שהרי"מ עפשטיין היה עשוי לגלות יחס חיובי וקרוב גם כלפי אישים שאחזו בעמדות אידיאולוגיות כמעט-הפוכות משלו בסוגיית הציונות. רי"ל מיימון נפגש לראשונה עם הרי"מ עפשטיין בסביבות שנת תרנ"ד (1894), ושהה בסביבתו קרוב לשנתיים⁵¹. כבר בתקופה זו, כדבריו הוא היה פעיל בצורה אקטיבית בענייני 'חובבי ציון', ועם זאת זכה לקירוב מאת הרי"מ עפשטיין: "כשלמדתי אחר כך בביתו של מורי ורבי רבי יחיאל מיכל אפשטיין בעל 'ערוך השולחן' והייתי סמוך על שולחני, והוא היה מחבב אותי מתוך חיבה יתירה, גם אז, למרות מה שהוא בעצמו היה מתנגד לציונות, הייתי אני משתתף בכל אסיפה ציונית שהיתה נקראת בנווהרדוק..."⁵².

48 ראו אצל ר"מ צינוביץ' (הדן בנושא בקצרה), עץ חיים, עמ' 348.

49 כמנהגו הספרותי הקבוע של ר"מ בר אילן בזיכרונותיו (השוו מוולוז'ין עד ירושלים עמ' 165, עם עדות רי"ל מיימון לגבי אותו אירוע, שרי המאה חלק ו עמ' 115). ראו גם דברי 'תירוש בהקדמתו לספר, מוולוז'ין עד ירושלים עמ' 11, וכן: יצחק גוש-זהב, "מווילנה עד ירושלים", בתוך: ברנשטיין (עורך), מצפה, תשי"ג, עמ' תט.

50 מוולוז'ין עד ירושלים עמ' 285.

51 ראו: הנ"ל, מדי חודש בחדשו חלק ה' עמ' 149; שם חלק ח, ירושלים תשכ"ב, עמ' 8; שרי המאה חלק ו עמ' 83-81, שם עמ' 115; ובהערה הבאה.

52 הנ"ל, למען ציון לא אחשה עמ' 39-40. במקום אחר הוא מוסר, שכשהיה מזדמן לפרקים לנובהרדוק ונפגש עם הרי"מ עפשטיין, "הוא היה שמח לקראתי, מקבלני באהבה ושואל אותי אגב אורחא על הנעשה והנשמע בציונות" (שרי המאה חלק ו עמ' 115). אף אם מדוייק תיאורו, אין להניח שהדבר נעשה בשל הזדהות אידיאולוגית, אלא בשל היחסים האישיים בין השניים.

בשנת תר"ס (1900) אף קיבל ממנו סמיכה לרבנות⁵³, ובתרס"ב (1902) נטל ממנו הסכמה לספרו 'הנותן בים דרך' (ברדיצ'ב תרס"ג), בה הזכיר הר"מ עפשטיין כי "זה הרבה שנים שיש לו עמדי חילופי מכתבים בדברי תוה"ק"⁵⁴. באחרית ימיו של הר"מ עפשטיין, כשהחליט רי"ל מיימון לעלות לארץ, "הודעתיו במכתב על נסיעתי זו, והוא שלח מכתב לבנו הרב רבי דובער עפשטיין בירושלים, כי יואיל לקרבני"⁵⁵.

עתה, בחזרה לר"מ בר אילן וליחסו של סבו כלפיו לאור סוגיית הציונות, מוסר רי"ל מיימון את הדברים הבאים: "בימים ההם, כשהייתי סמוך על שולחנו של מורי הגרי"מ עפשטיין, התוודעתי לנכדו הרב מאיר ברליון, שהיה צעיר ממני, והשפעתי גם עליו מרוח האהבה שבלבי לציון וירושלים. דבר זה לא מצא חן בעיני הסבא שלו, הוא מורי ורבי הנזכר, ופעם אחת העירני בנעימות, כדרכו בקודש, כי יותר מדי אני מפרסם את הציונות ברבים, בשעה שידועים כי הוא מתנגד לה..."⁵⁶. עמדתו הידועה של רי"ל מיימון ביחס לציונות לא מנעה ממנו אפוא לספר על יחסו האמביוולנטי של הר"מ עפשטיין לאופן חינוכו ונטייתו האידיאולוגית של נכדו הקרוב, על רקע ההתנגדות האישית שלו כלפי הציונות. התנגדות זו, מצידה, לא מנעה מהרי"מ עפשטיין לקרב ולהעריך גם אישים שהחזיקו בעמדות הפוכות משלו בנושא זה.

53 "ברכות מאליפיות לראש ש"ב הרב מר יהודה ליב הכהן פישמאן ליום קבלת סמיכת הוראה מאת הגאב"ד נאווארודאק..." (המליץ כ' אלול תר"ס [שנה 40 גיליון 198], עמ' 4 - ושם שורה של מברכים).

54 הר"מ עפשטיין אינו מזכיר בדבריו מפגש ישיר, על אף שהוא מגדירו כ"דידי עוז"; הסיבה לכך, כפי הנראה, היא שעיקר היכרותם האישית נעשתה שבע שנים קודם לכן, בתרנ"ד-תרנ"ה כאמור, ומאז נעשה עיקר הקשר על ידי חילופי מכתבים. למקומות נוספים בהם מזכיר רי"ל מיימון דברים ששמע מהרי"מ עפשטיין, ראו: שרי המאה חלק ה עמ' 56, 162; חלק ו עמ' 81, 83, 95, 98-99, 100, 103, 111, 113, 118. ראו גם בספרו חדר הורת, אודסה תרע"ב, דף ט ע"א.

55 שרי המאה חלק ו עמ' 115. הוא מוסיף ומספר ש"כשזכיתי להשתקע בארץ ישראל אני וביתי, קיבלתי אז מכתב ברכה מרבי יחיאל מיכל, שבו כתב לי (כפי הרשום בזכרוני): אשריך שזכית לכך (המכתב נכתב, כמדומה לי, כמה חודשים לפני פטירתו)". אולם זכרונו של רי"ל מיימון הטעה אותנו: ביקורו הראשון בארץ היה בין ח' אייר לט' סיוון בשנת תרס"ח, כחודשיים לאחר פטירת הר"מ עפשטיין (ראו: גאולה בת-יהודה, "תולדות ר' יהודה ליב הכהן מיימון", ארשת כרך ד, ירושלים תשכ"ו, עמ' 17. השתקעונו בפועל בארץ, היתה רק בשנת תרע"ג: שם עמ' 18). מכתב שכזה, לפיכך, היה באפשרותו לקבל רק לקראת נסיעתו לארץ, אך לא במהלכה.

56 למען ציון לא אחשה, עמ' 39-40. יש להדגיש כי חלק מן הסיפורים שהוא מוסר אודות שהותו אצל הר"מ עפשטיין, ובכללם סיפורים בהם מוזכרת נוכחותו של הנכד ר"מ בר אילן (ראו לדוגמא שרי המאה חלק ו עמ' 114), פורסמו עוד בחייו של האחרון (ב'אנשים של צורה', תש"ז).